

Ihmeteoilla pyhimykseksi

Lääkäriltä odotetaan usein ihmeitä. Historian saatossa valkotakki ei kuitenkaan ole kohdannut huimia odotuksia yksin. Vuosisatojen vierieissä hänen apunaan ovat häärineet ihmeperantamisen ammattilaiset – pyhimykset ja noidat.

Pyhimysten perintö

Lähes kaikkien uskontojen ja kulttuurien piirissä tunnetaan ylikuonnollisia voimia, joiden teot eivät tunnu olevan tästä maailmasta. Kristillisessä kulttuurissa näitä voimia ovat perinteisesti Jumalan ohella käytelleet pyhimyksiksi kutsutut pyhät miehet ja naiset. Jo Raamattu antoi uskovaiselle joukon esikuvia ja uskon sankareita. Näitä olivat esimerkiksi enkelit, profeetat, Maria, Joosef, itämaan tietäjät ja apostolit. Heitä kunnioitettiinkin ensimmäisinä kristillisinä pyhimyksinä. Kautta kristinuskon historian pyhimyksiä on kuitenkin tarvittu jatkuvasti lisää, koska pieni ihminen kaipaa vahvistusta uskossaan ja haluaa varmistua siitä, että ihmeitä tapahtuu hänenkin elinaikanaan.

Uudet pyhimykset olivat lihaa ja verta; tavallinen ihminen saattoi päätyä tuonpuoleisessa pyhimykseksi jalon uskonkilvoittelun kautta. Raamatun henkilöt ja uskonsa puolesta kuolleet marttyyrit sekä hyveellisen elämän eläneet mutta marttyyrikuoleman vältäneet tunnustajapyhimykset ovat inspiroineet uskovaisia esimerkillään vuosisadasta toiseen. Kristinuskon varhaisimmista vuosisadoista lähtien pyhimykset eivät kuitenkaan ole olleet vain passiivisia ihailun ja jäljittelyn kohteita vaan

heidän on uskottu halutessaan pystyvän vaikuttamaan ihmisten elämään niin tämän- kuin tuonpuoleisessa, sekä hyvässä että pahassa.

Pyhimykset toimivat viestinviejinä ihmisten ja Jumalan välillä: ihminen voi osoittaa rukouksen pyhimykselle, joka välittää sen edelleen korkeammalle taholle. Tämä puolestaan vastaa niin halutessaan ihmeteoilla. Pyhimysten tekemien ihmeitten voima tulee siis kristillisen teologian mukaan Jumalalta. Useimpien uskovaisten mielissä monipolvinen kuvio on kuitenkin pelkistynyt niin, että pyhimykset tekevät ihmeitä itse. Seurauksena kristikunnassa versoi jo varhaiskeskiajalla niin runsas ja monipuolinen pyhimysten palvonta, että keskiaikainen kristillisuus oli lähellä monijumalaisuutta.

Siinä missä kaukainen Jumala ohjaili tai vaassaan maailmankaikkeuden kohtaloita, pyhät miehet ja naiset olivat – ja ovat monelle ortodoksiselle tai katolilaiselle uskovaiselle edelleen – tiiviisti läsnä ihmisten arjessa. Aikana, jolloin yhteiskunta perustui yleensä tiukkaan hierarkiaan ja vahvemman oikeuteen, pyhimykset edustivat jokaisen ylimaallista, vahvaa isoveljeä tai tomeraa isosiskoa, joka tarjosi heikollekin ihmiselle suojelusta ja apua. Pyhimys näki ja kuuli kaiken, ja hän oli alati valmiina puuttumaan maanpäälliseen elämään ihmetein.

Pyhimyksillä on valta tehdä niin hyvää kuin pahaakin, ja heidän tekemänsä ihmeet voidaan jakaa karkeasti suojelu- ja rangaistusihmeisiin. Ehdoton valtaosa niin kristillisiltä pyhimyksiltä kuin pakanallisilta voimilta anotuista ihmeistä liittyy kuitenkin ihmisten fyysiseen

hyvinvointiin. Tyypillinen pyhimyksen aiheuttama ihme on vuosisadasta toiseen ollut yllättävä parantuminen jostakin sairaudesta. Keskiajalla parantumisihmeet olivat niin yleisiä, että ne olivat tärkeä osa keskiaikaista sairanhoidtoa.

Ihmeparantuminen oli vastavuoroista: pyhimykselle annettiin erilaisia lahjoja halvasta rihkamasta aina kokonaiseen maataloihin kiitokseksi vaivojen yllättävästä lievenemisestä tai tulevan paranemisen toivossa. Pyhimyksen puoleen kääntyminen ei ollut lopulta aina halvempaa kuin avun etsiminen kalliin modernin yksityislääkärin vastaanotolta. Joka tapauksessa ihmeet oli tärkeää merkitä muistiin, todistivathan ne paitsi ihmeen taustalla olevan pyhimyksen, myös itse Jumalan mahdista ja koko kristillisen sanoman väkevyydestä. Samalla ihmeet olivat myös mainosta pyhimykselle. Kun sana tietyn pyhän miehen tai naisen aiheuttamista parantumisista levisi, hänen haudalleen tai pyhänjäänöstensä äärelle virtasi lisää toiveikkaita pyhiinvaeltajia. Näin monista pyhistä paikoista tuli todellisia parannuskeskuksia. Käytäntö jatkuu nykyisinkin pyhimysuskon alueilla. Edelleen ympäri maailmaa voi nähdä pyhimyspatsaita, joille on tuotu symbolisia votiivilahjoja kiitokseksi parantumisesta. Tyypillisesti lahjat esittävät ihmeparantumisen kohteena ollutta ruumiinosaa, kuten kättä, jalkaa, päätä tai sydäntä (Heikkilä ja Suvikumpu 2009).

Pyhät parantajat

Ihmekokoelmien valossa pyhimykset ovat olleet sairauksien parantajina vuosisatojen saatossa todellisia monilahjakkuuksia. Esimerkiksi sydänkeskiajalla pyhimyksen mainetta kaiuttava, muistiin merkitty ihmekokoelma sisälsi keskimäärin 20–30 ihmettä, joista useimmat olivat parantumisia erilaisista vaivoista. Suomen oma keskiaikainen suojeluspyhimys piispa Henrik paransi 1200-luvun lopussa laaditun legendansa mukaan sastamalaisen naisen ”raskaasta taudista” ja fransiskaanelven monivuotisesta päänsärystä sekä kyröläisen naisen sokeuden, kyröläisen miehen halvaantuneen jalan ja pienen tytön ”kuolemantau-

din”. Lisäksi hän herätti kuolleista kaksi lasta: pienen pojan Kaisalassa ja tyttösen Vehmaalla (Heikkilä 2005). Näin pyhä Henrik on varhaisin historian tuntema parantaja Suomessa.

Pyhät parantajat olivat todellisia lääkäreitä ilman rajoja, sillä ajan ja paikan haasteet eivät sitoneet heitä. Pyhän Henrikin kautta tapahtuneita ihmeparantumisia tapahtui ympäri Varsinais-Suomea ja Satakuntaa. Lisäksi Henrikin ansioihin on kirjattu seuraava nykyisen Ruotsin puolella sattunut ihme. ”Gudmund, Turun piispan palvelija, oli tullut Länsi-Götanmaalle Sandhemmin papin luo ja juonut myöhään illalla aterian jälkeen pyhän Henrikin muistomaljan. Pappi nauroi tämän kuullessaan ja sanoi: ’Jos hän on pyhä, suuttukoon minulle, jos voi.’ Seuraavana yönä häntä alkoi vuoteessa maatessaan vaivata liiallinen ruumiin turvotus ja tuska. Ymmärrettyään pilkalla pyytämänsä vihan tulleen ylleen hän kutsui mainittua Gudmundia, katui pilkkaansa ja huusi pyhää Henrikiä avuksi parantuakseen. Pappi myös lupasi koko elämänsä paastota hänen juhlaansa aattona. Pyhän Henrikin avulla hän vapautui välittömästi vaivastaan” (Heikkilä 2005).

Äkkiseltään on houkuttavaa diagnosoida ruotsalaisen papin yöllisen pahoinvoinnin liittyneen runsaaseen muistomaljojen kallisteluun edellisenä iltana. Keskiaikaisin silmin katsottuna ihme näyttää kuitenkin pyhimysten mahdin toisen puolen: pyhimystä ei sitonut Hippokrateen tai lääkärinvala ja hän saattoi tarvittaessa myös rangaista sairaudella.

Vaikka kaikilla pyhimyksillä on uskottu olevan valta parantaa kaikenlaisia sairauksia, osa heistä on historian saatossa erikoistunut tiettyihin vaivoihin tai tiettyjen ihmisryhmien parantajaksi. Tarinan mukaan itsekin rutto-taudista toipunutta pyhää Rochusta rukoiltiin innokkaasti avuksi erilaisiin kulkutauteihin. Suomen rokko-sana on edelleen muistuma tästä vuosisatojen takaisesta uskoon perustuneesta hoitomuodosta. Pyhän Erasmuksen puolestaan tiedettiin olevan taitava auttamaan synnytystuskissa. Pyhä Remigius paransi kuumeen, Gallus hallitsi kasvainten hoidon, Agatha hoiti rintakipuja, Olavi sai miekanhaavat sulkeutumaan, ja pyhä Bibiana auttoi mieleltään järkkyneitä.

Samaan tapaan monet pyhänjäännökset olivat varma lääke tauteihin. Esimerkiksi Trierin kaupungissa vuonna 1035 kuolleen pyhän Symeonin päähine paransi vuosisadasta toiseen lähiseudun asukkaiden päänsärkyä, kun se asetettiin potilaan päähän. Traditio oli niin voimakas, että pyhänjäännös näyttää todella toimineen. Avunhakijoitten uskoa ei järkyttänyt edes se, että pyhimyksen myssy, jonka uskottiin olevan eksoottista kamelinkarvaa, osoittautuikin luonnontieteellisissä teksteissä lampaanvillasta kudotuksi (Schorta 1999). Roomassa puolestaan särkevä pää pistettiin soivan kirkonkellon sisään – jolloin jomottus lienee ollut pienin pulmista. Kokemällä taas oli vielä 1900-luvun alussa käytössä varma keino hammas särkyä vastaan: paikallisen pyhän Henrikin keskiaikaiseksi saarnahuoneeksi oletetun hirsiaitan seinästä otettiin tikku, joka laitettiin hampaitten väliin.

Kuten pyhimyksen, myös kuninkaan valan katsottiin tulevan viime kädessä itseltään Jumalalta. Niinpä kuninkaitten tiedettiin pystyvän ihmeparannuksiin pyhimysten tavoin (Bloch 1924). Ranskan Philippe I:n (k. 1108) tiedetään pystyneen parantamaan pelkällä kosketuksellaan risatautia, jota alettiinkin kutsua kuninkaalliseksi sairaudeksi. Pian myös Ranskan perinteisen kilpailijan Englannin kuninkaan kerrottiin saaneen aikaan samanlaisia ihmeparantumisia. Molemmat kuninkaat jatkoivat ihmeparannuksiaan aina 1600-luvulle saakka. Aikaa myöten kuninkaallinen parantaminen seremoniallistui ja se organisoitiin tarkoin osaksi kuninkaallista propagandaa. Parhaimmillaan kuninkaan kosketuksella oli jopa laajaa kansanterveydellistä merkitystä. Esimerkiksi Englannin Edward I:n tiedetään 1200-luvun lopulla parantaneen yli 1 700 potilasta.

Yliopistollinen, käytännön ja teorian yhteen solmiva lääketieteen opetus alkoi pyhimysten hallitsemalla keskiajalla. Silti ihmeparannukset muodostivat vielä vuosisatoja sairaanhoidon

ytimen ja huipun. Aina 1800-luvulle saakka maallisen lääketieteen tiedot ja taidot käytettiin monen sairauden osalta loppuun nopeasti ja ilman vaikutusta. Viime vuosisatoihin asti usko ei ole ollut tieteen vastakohta vaan ne ovat täydentäneet toisiaan. Hyvänä osoituksena tästä eri alojen lääkärit ovat omaksuneet halukkaasti itselleen ylimaallisen suojelijan. Hammaslääkärin suojeluspyhimys on Apollonia. Valinta on potilaan kannalta jokseenkin arveluttava, sillä vuonna 249 marttyyrikuoleman kärsineen Apollonian omat kokemukset olivat karuja: häntä kidutettiin kiskomalla hampaat julmasti suusta. Kirurgien esikuvina ovat lääkäri-veljekset Kosmas ja Damianos. Heidän onnistui

tarinan mukaan suorittaa jo 200-luvulla monimutkainen leikkaus, jossa kuolioon joutunut jalka korvattiin äskettäin kuolleen jalalla. Kirurgien läheiset kollegat puolestaan ovat vannoneet 1600-luvulla irokeesien käsissä henkensä heittäneen jesuiitan René Goupilin nimeen. Goupil kuoli tomahawkin iskusta, ja tämän nuijanukutuksen ansiosta anestesiaalääkärit pitävät häntä edelleen suojelijanaan. Lääkärin yleisenä pyhimyksenä on vuosisadasta toiseen pidetty evankelista Luukasta, olihan hän nykytohtorien ammattiveiki kaksi vuosituhatta sitten.

Reformaatiosta noitakeinoihin

Reformaatio 1500-luvulla suhtautui pyhimyksiin nuivasti. Katolisen kirkon monijumalaisuuteen vivahtava pyhimysusko oli uskon puhdistamisesta haaveileville otollinen kritiikin kohde. Pyhimysten patsaat saivat monilla alueilla Euroopassa väistyä perinteisiltä kunniapaikoiltaan, heitä esittävät maalaukset peitettiin kalkkikerroksen alle, ja kansan mieli yritettiin irrottaa aiemmin rakkaasta kodikkaitten pyhimysten kultista. Sairauksien ja parannuskeinojen arki ei kuitenkaan muuttunut uskonnollisen reformaation myötä. Lääkärien

Suomen rokko-sana on edelleen muistuma vuosisatojen takaisesta uskoon perustuneesta hoitomuodosta, jossa pyhää Rochusta rukoiltiin innokkaasti avuksi erilaisiin kulkutauteihin

käytössä olevien parannuskeinojen ja ihmisten elämässä raivoavien sairauksien tai ruumiinvaivojen välinen ristiriita oli huutava vielä uuden ajan alkupuolella. Kun koululääketieteellä ei ollut tarjota tauteihin ja koettelemuksiin helpotusta, ihmiset kääntyivät yliluonnollisten voimien puoleen.

Katolisen ja ortodoksisen kirkon alueella pyhät parantajat ovat säilyttäneet asemansa vuosisadasta toiseen. Myös reformoiduilla alueilla pyhimyksiä rukoiltiin salassa vielä vuosisatoja uskonpuhdistuksen jälkeen, ja kansanperinne omaksui Suomessakin halukkaasti monia pyhimyskunnioituksen muotoja. Esimerkiksi Orivedellä huudettiin vielä 1903 avuksi pyhää Pietaria ja Neitsyt Mariaa parantamaan käärmeenpurema (SKVR XI). Samana vuonna kirjattiin Myrskylässä muistiin seuraava loitsu, joka paransi hevosen nyrjähtäneen nilkan:

*Neitty men keron pääl,
Kattel ympärillees,
Tul Sant Yrjänä ajaen sielt,
Karkotti hevoistansa.
Lohikärme loikkas vastaa.
Nyrjäht nyh hevoisei jalka,
Neitty sit sitelemää,
Kaviojuurta kattomaa,
Sito solmui yhreksän. (SKVR XIV)*

Loitsija kutsui apuun lohikäärmeentappajana ja oivana hevosmiehenä tunnettua pyhää Yrjöä, joka tunnetaan myös esimerkiksi partiolaisten, sotilaitten ja teurastajien suojeluspyhimyksenä. Lohikäärmeen suomupeatteen inspiroimana Yrjöltä on vuosisatojen mittaan anottu apua myös spitaalain, kupan ja herpeksen hoitoon.

Kun pyhimyksiin ja heidän voimiinsa suhtauduttiin kuitenkin reformaation alueilla virallisesti hyvin karsaasti, heidän tilalleen kansan taikavoimaisina parantajina astuivat – noidat. Viralta pannut pyhimykset jättivät jälkeensä käytännönläheisten ihmeitten tyhjiön, jonka noidat pian täyttivät. Ei olekaan ihme, että juuri 1500- ja 1600-luvut olivat niin noitien kuin noitavainojen kulta-aikaa. Noitus kosketti voimakkaimmin juuri niitä alueita, joilta reformaatio oli riistänyt pyhimykset,

mutta myös perinteistä opintulkintaa kannattaneilla alueilla pyhimykset saivat maallisia kilpailijoita. Hyvä esimerkki on 1690-luvun pohjoisitalialainen manaajapappi Giovan Battista Chiesa, joka piti hyvin tarkkaa potilaspäiväkirjaa (Levi 1992).

Puolijumalallisten pyhimysten parantavan ja lohduttavan roolin siirtyminen ihmisharhteille johti osin kaaokseen. Noituutta pidettiin pahana, vaikka samalla tunnustettiin, että noidan edustamat taikavoimat pystyivät myös hyvään – kuten parantamaan sairauksia. Kun esimerkiksi Pohjanmaalla raivosi noitahysteria 1600-luvun jälkipuolella, noin viidennes oikeuden käsittelemistä taikateoista liittyi suoraan parantamishmeisiin. Erilaiset parantavan taikauuden muodot olivat joinakin vuosina enemmistönä noitaoikeuksien käsittelemissä tapauksissa (Heikkinen 1970, Nenonen 1992). Hyvä esimerkki lähes ammattimaisesti noitatohtorina toimineesta on Kruunupyysssä 1655 kiinni otettu 60-vuotias emäntä Margeta Olofsdotter, jonka erikoisalana näyttää olleen tautien parantaminen. Oman selityksensä mukaan hän siirsi sairaudet potilaistaan itseensä, minkä jälkeen hän oli pitkän aikaa tiedottomana. Vaikka oikeus totesi Margetan tehneen lähimmäisilleen vain hyvää, hänet tuomittiin lopulta kuolemaan (Heikkinen 1970). Potilaat olivat tyytyväisiä, mutta sairaus oli väärin parannettu.

Modernit pyhimykset

Ensimmäinen katolisen kirkon pyhimykseksi julistama moderni lääkäri oli 1927 rauhallisesti omalle vastaanotolleen kuollut napolilainen tohtori Giuseppe Moscati. Hänen kerrotaan eläneen nuhteettoman elämän, hoitaneen lukemattomia potilaita ja saaneen aikaan useita ihmeparantumisia. Kuten useimmat viime vuosisatojen pyhimykset, pyhä Giovanni Moscati on kuitenkin tehnyt hyvin vähän ihmeitä keskiaikaisiin kollegoihinsa verrattuna. Kun pyhyiden kriteerit olivat vielä keskiajalla usein varsin laveat ja ihmeitä tuntui tapahtuvan tuon tuostakin, tie katoliseksi pyhimykseksi on nykyisin hyvin kaita ja pitkä. Pyhimyskandidaatin elämä, teot ja mahdolliset ihmeet tutkitaan hyvin tarkoin.

Nykyisinä vähähmeisinä aikoina yksikin tarkasti dokumentoitu ja kiistämätön ihme riittää, jotta kunnioitettu uskon sankari voidaan beatifikoida eli julistaa autuaaksi. Eteneminen tältä pyhyden portaalta edellyttää toista varmaa ihmetekoa, jonka jälkeen autuas kanonisoidaan eli julistetaan pyhimykseksi. Vuonna 1987 kanonisoidun Giuseppe Moscatin osalta ratkaiseva ihme sopi hyvin hänen lääkirinkutsumukseensa: kanonisaatiodokumenttien mukaan leukemiaan kuolemaisillaan olleen nuorukaisen äiti näki unessa valkotakin, jonka hän tunnisti tohtori Moscatiksi. Pian tämän jälkeen poika parani ja oli kunniapaikalla mukana, kun tohtori julistettiin pyhimykseksi. Nytemmin pyhimyslääkäristä on tehty menestyksekkäs elokuva ja hän on monen katolisen tohtorin esikuva.

Terveiden keskeinen sija ihmisen hyvinvoinnissa näkyy myös uusien pyhimysten tekemisissä ihmeissä. Kuten vuosituhat sitten, valtaosa ihmisten kokemista ihmeistä liittyy edelleen sairauksien ja vaivojen parantamiseen. Näin on laita myös viime vuosien kohutuimmista pyhimyskulteissa, äiti Teresan ja paavi Johannes Paavali II:n kunnioituksessa. Kummankin kansanomaisen ihailu on niin voimakasta, että kirkko luopui normaalisti noudatetusta pyhimysehdokkaan kuolemaa seuraavan viiden vuoden karenssiajasta ennen kanonisaatioprosessin aloittamista. Internet ja sosiaalinen media ovat olleet keskeisellä sijalla, kun molempien pyhimysten tekemiä ihmeitä on haravoitu maailmanlaajuisesti (www.karolwojtyla.org/En/Testimonianze/Testimonianze.aspx). Sekä äiti Teresa että Johannes Paavali II ovat jo saavuttaneet autuuden asteen, ja kummallakin tähän vaadittu ihme liittyi uskovaisen yllättävään paranemiseen. Vuonna 2002 intialaisen rouvan vatsakasvaimen todettiin parantuneen sen jälkeen, kun sen päällä oli pidetty äiti Teresan kuvaa. Johannes Paavalin beatifikaation perusteena olleessa ihmeessä paavi paransi kuolemansa jälkeen ranskalaisen uskonsisaren Parkinsonin taudista – sairaudesta, josta paavi itse kärsi viimeiset vuotensa.

Kummankin modernin megapyhimyksen ihmeet ovat kiisteltyjä. Liikutaan uskon ja tiedon rajamailla, jossa lääketiedekin hapuilee

pimeässä. Samalla esimerkit osoittavat, että ihmeeparannukset eivät ole vain kaukaisen keskiajan vaan myös modernin nykyajan ilmiö. Ihmeeparantumiset kuuluvat edelleen olennaiselta osin myös suomalaiseen uskonnolliseen kirjoon, ja rukouksen tai uskon kautta parantavilla on vankka asiakaskunta (www.rukouyystavat.fi/, www.nokiamissio.com/, Miettinen 1990).

Ihme, usko ja tieto

Kolmannen vuosituhannen tiedeuskaisen ihmisen on helppo nyrpistää nenäänsä aiempien vuosisatojen ja tietämättömien ihmisten hyväuskoisuudelle. Tiedon ja uskon raja ei kuitenkaan ole yksiselitteinen. Mikä tekee parantumisesta ihmeen? Ehkä odotusten ja todennäköisyyden vastaisuus, poikkeaminen aiemmista kokemuksista tai tapahtuman epäsovivuus modernin tiedemaailman teorioihin ja oletettuihin lainalaisuuksiin saavat meidät kutsumaan tapahtunutta ihmeeksi. Tässä mielessä mikä tahansa yllättävä parantuminen on ihmeellinen – mutta äärimmäiselle pessimistille tai yltioptimistille ihme on mahdollinen myös nykyisen lääketieteen piirissä.

Pyhimysten ja ihmeitten varaan rakentunut keskiaikainen ja myöhempi sairaanhoito näyttää todella toimineen – ja toimii edelleen. Vaikka jokainen ihmettä toivova ei keskiajalakaan parantunut, pyhimyksillä oli runsaasti tyytyväisiä asiakkaita. Ihmistä ympäröivä hyväntahtoisten ja taikavoimaisten pyhimysten katras muodosti näkymättömän turvaverkon, joka saattoi hyvinkin kannatella sairauden kohdatessa. Monen ihmeeparantumisen taustalla on ilmiselvästi todellinen kokemus oireiden helpottumisesta ja terveyden palautumisesta. Nykyisestä tiedeuskosta ponnistavan on helppo ajatella, että pyhimysuskoon perustuva paraneminen oli psykosomaattista. Kenties siinä tapauksessa moderni lääketiedekin on keskiaikaisten parannusihmeitten jäljillä hoitaessaan sekä potilaan fyysisistä sairautta että hänen mieltään. ■

KIRJALLISUUTTA

- Bloch M. *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre.* Publications de la Faculté des lettres de l'Université de Strasbourg 19. Strasbourg: Librairie Istra 1924.
- Heikkilä T. *Pyhän Henrikin legenda.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.
- Heikkilä T, Suvikumpu L. *Pyhimyksiä ja paanukattoja. Kulttuuriretkiä Suomen kirkkoihin.* Helsinki: Kirjapaja 2009.
- Heikkinen A. *Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n. 1640–1712).* Helsinki: Suomen historiallinen seura 1970.
- Levi G. *Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaisyhteisö 1600-luvun Italiassa.* Helsinki: Tutkijaliitto 1992.
- Miettinen MA. *Uskonnolliset ihmeparantumiset lääketieteellis-psykologisesta näkökulmasta. Kirkon tutkimuskeskus, sarja A, 51.* Tampere: Kirkon tutkimuskeskus 1990.
- Nenonen M. *Noituus, taikuu ja noita-*vainot Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla 1620–1700. Helsinki: Suomen historiallinen seura 1992.
- Schorta R. *“Biretum S. Symeonis. Eine mittelalterliche Gewandreliquie und ihre Hüllen”.* Sancta Treveris. Beiträge zu Kirchenbau und bildender Kunst im alten Erzbistum Trier. Hrsg. von Michael Embach ym. Trier: 1999.
- *Suomen kansan vanhat runot (SKVR). Osat I–XV.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1908–1997. www.finlit.fi/skvr.